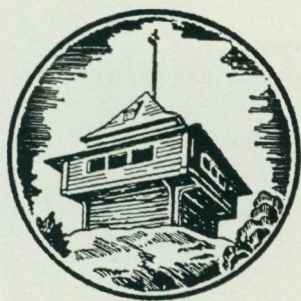

FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1966

Redaktion:

GÖSTA BERG · HANS HANSSON

SAM OWEN JANSSON · SKANS TORSTEN NILSSON

Redaktionssekreterare: Ernst-Folke Lindberg

*Omslagets färgplansch återger C. P. Mazers porträtt av
C. J. L. Almqvist. Det är i Nordiska museets ägo.*

Tryckt hos Svenska Reproduktions AB, Stockholm 1967

FRÅN BISKOPENS BARNKAMMARE

av Sten Rentzhog

I Nordiska museets leksaksavdelning finns bl. a. en stor samling tennsoldater och tennfigurer. Vid sidan av rader av krigare och soldater från olika tider och länder finns där talrika tennfigurer av mera fredligt slag.

Man finner trädgårdar med spatserande herrar och damer, häckar och fontäner, vidare utvårdshus där konverserande grupper av ätande och drickande gäster passas upp av förbiilande kypare under det att gästernas barn leker runt omkring. Musikanter underhåller publiken och i en annan samling finner man en cirkustrupp med akrobater, som utför de mest häpnadsväckande konster på hästryggen. Alla figurerna är gjutna av tenn, flata, med målning på båda sidorna.

Dessa fredliga grupper härstammar till största delen från tiden före den svenska tennsoldatstillverkningen, som torde ha kommit igång vid 1800-talets mitt. Figurerna är säkert alla av tysk tillverkning, och de flesta ligger ännu i sina för de tyska leksaksfabrikanterna typiska ovala svepaskar.

I andra askar finner man grupper av träd och djur, jaktsällskap, zoologiska trädgårdar och lantgårdar. Menageriets utklädda hundar och apor underhåller publiken med skämtsamma konster. Hönsgårdarnas brokiga hönor och kalkoner utfodras av frodiga kvinnor i tyrolerdräkter.

Hela detta galleri av figurer är mycket typiskt för den tyska leksaksfabrikationen, så som den utbildades vid slutet av 1700-talet. Som grundläggare av masstillverkningen av tennsoldater och andra leksaker av tenn brukar man räkna tenngjutaren Johann Hilpert i Nürnberg, mästare 1760. I hans verkstad utbildades en teknik och ett motivförråd som snabbt togs upp av ett växande

antal andra tillverkare. Huvudorter för tillverkningen var Nürnberg och grannstaden Fürth. Bland många andra tillverkare hade släkterna Ammon i Nürnberg och Allgeyer i Fürth i flera generationer en ledande ställning. Från dem härstammar också huvuddelen av Nordiska museets tennleksaker från tiden före 1800-talets slut.

Som förlagor till tennfigurerna använde man alla lämpliga bilder man kom över, flygblad, kistebrev, illustrerade tidskrifter och vetenskapliga planschverk. Om tillverkningens omfattning får man ett gott begrepp genom en bevarad prislista från Hilperts efterlämnade firma år 1805. Förteckningen omfattar militärer, såväl kejsrerliga soldater som preussiska, franska, ryska och turkiska m. fl., tillsammans 39 olika sorter, jaktsällskap, 8 olika sorter, och 22 nummer "allehanda lantliga framställningar", däribland lantgods, lustträdgård, herdegrupper, eremithyddor, skördegrupp, folkdans och liten by. Vidare fanns 22 slags "framställningar av olika slag", med bland annat de fyra årstiderna, de fyra elementen, "förlustelser på isen", riddartornering, holländska figurer, judar, nationaldräkter, Kristi födelse, Kristi flykt och tio stycken "lustiga figurer". Nästa avdelning med 20 nummer omfattade "olika enstaka figurer och djur", däribland "den store konungen" (dvs. Fredrik II av Preussen), Voltaire, renar, älgar och "18 olika sorters apor efter Schrebers Natursystem". Sist i förteckningen följer allehanda vagnar och husgeråd samt porträtt och medaljonger, de sista givetvis liksom en del av det övriga knappast att räkna som leksaker.

I februari förra året mottog Nordiska museet en gåva, som utgör en mycket värdefull komplettering av museets samling av tennfigurer. Gåvan omfattade 108 stycken djurfigurer, varav hälften däggdjur, återstoden fåglar, fiskar och ett fåtal människofigurer. Tennfigurerna var ovanligt stora, intill 8 cm höga och 9 cm långa. De var modellerade och målade med stor omsorg. Dessutom åtföljdes de av härkomstsuppgifter, som bidrar till att sätta in dem i den miljö och det sammanhang där de hör hemma.

Figurerna låg i den sedvanliga ovala svepasken, och på askens lock fanns antecknat med bläck "Från biskopshemmet". Givaren var en ättling till biskop Anders Carlsson af Kullberg (1771—

1. Tennfigurer i spånask från biskop af Kullbergs hem i Kalmar.

1851), som blev biskop i Kalmar 1830. I hans barnkammare bör djurfigurerna således ha haft sin plats. Barnen Karl, August och Aurora var födda mellan 1813 och 1818 i Stockholm. Figurerna bör alltså ha varit i familjens ägo redan före avflyttningen från Stockholm till Kalmar, särskilt som den äldste sonen påbörjade sina studier i Uppsala redan 1829.

Redan under stockholms tiden hade familjen en framskjuten ställning i samhället. Efter studier i Lund kom Anders Kullberg,

som han då hette, 1796 till Stockholm. Delvis genom att ständigt vinnlägga sig om att stå på överhetens sida i alla strider lyckades han göra en lysande karriär som ämbetsman. År 1818 uppnådde han adelskap. Under 1820-talet var han statssekreterare i ecklesiastikexpeditionen.

Samtidigt hade han — enligt egen uppgift därför att han ansåg att det gagnade hans karriär som ämbetsman — gjort sig känd som skald. År 1817 blev han invald i Svenska Akademien och han blev också medlem av Musikaliska Akademien.

Barnen ärvde sin fars konstnärliga begåvning, men i övrigt uppnådde de inte de mål i samhället som han torde ha utstakat för dem. Karl ägnade sig efter juridiska studier helt åt skönlitterärt författarskap. August blev officer, men nådde aldrig mer än majors grad. I stället vann han stor berömmelse som tecknare.

Det var således i en högt ansedd och bildad familj som museets djurfigurer ursprungligen hade sin plats.

Figurerna är i allmänhet omkring 5 cm höga. I regel är de alldeles flata och står på en rektangulär fotplatta med djurets namn angivet på tyska eller på tyska och franska samt dessutom signaturen F. Detaljerna är modellerade i låg relief och sedan målade i flera färger.

Några av figurerna avviker från de övriga genom att de är något mera plastiska. Särskilt gäller det huvudena på djuren. Fotplattorna på dessa figurer är spetsovala och försedda med en siffra och signaturen S. I övrigt är de lika de övriga figurerna, och skalan är densamma.

Endast ett fåtal av djuren är vanliga husdjur som get, svin, får, kalkon och gås samt några olika hundar som pudel, tax och fågelhund. I övrigt är det ett vimmel av djur från olika världsdelar. Vid första påseendet ter det sig dunkelt vilket intresse dessa figurer kan ha haft som leksaker åt barn. Där finns visserligen välkända djur som räv, varg, grävling, björn och mård och de stora kattdjuren som tiger, leopard, jaguar och panter samt hyena, schakal, kamel och markatta, valross, grönlandsval och havsutter. Men i samlingen finns också en mängd exotiska djur som pungdjur, jordhare, myrslok, trögdjur och murmeldjur. Bland fåglarna märks struts och stork, vildgås, morkulla, fink, sparvhök, falk, kungsörn

och guinesisk papegoja. Haj och rocka samt sill, ål, gös och lax är väntade inslag bland fiskarna, men där finns också snabelfisk, mal, havsfladdermus, svärdfisk, darrål och kejsarfisk samt "der Gestreifte KlipFisch", "der GoldKlipFisch" och "der Eingefaste Klipfisch".

Med denna mängd av arter gör figurerna mera ett intryck av zoologiskt undervisningsmaterial än av leksaker. Intrycket förstärks av namnen på fotplattorna.

Sannolikt bör man i djurfigurerna se ett exempel på tidens strävan att förena barnens lekar med pedagogiska syften. I den samtida barnlitteraturen märker man samma strävan. Man kan lätt föreställa sig att den karriärlystne biskop Kullbergs uppfostringsprinciper gärna anslöt sig till denna idé.

Från upplysningstiden och långt in på 1800-talet utgavs en rad "naturalhistorier för barn", där bl. a. olika djur, även rent exotiska, presenterades med bilder och korta beskrivningar av deras utseende och levnadssätt. Samma motiv vävdes också in i icke fackmässig barnlitteratur. Särskilt här i Sverige bör detta intresse delvis kunna sättas i samband med Linnés verksamhet.

I barnlitteraturen ingick också böcker som "Gallerie af Märkvärdiga folkslag med afseende på deras klädedrägt" (1831). Samma tanke ligger säkert bakom människofigurerna i djursamlingen, en "patagonier", en "rysk bonde" och två figurer som har stått på en gemensam, nu delvis förstörd fotplatta och som uppenbarligen skall föreställa turkar. Sannolikt har de ingått i en serie med många flera liknande figurer. I den ovan behandlade prislistan från Hilperts efterträdare J. L. Stahl ingick också en serie nationaldräkter.

Hos de S-märkta djurfigurerna framstår det pedagogiska syftet genom att namnen på fotplattorna ersätts med en nummerangivelse. Helt säkert har det ursprungligen till figurerna hört en tryckt lista med djurnamnen som svarat mot siffrorna.

Liknande djurfigurer tillverkades redan av Hilpert. Hos honom framgår den pedagogiska avsikten även genom att fotplattorna försetts med djurens latinska namn.

Vid en jämförelse med Hilperts figurer visar det sig att de F- och S-märkta figurerna noga ansluter sig till dem. Djuren är avbil-

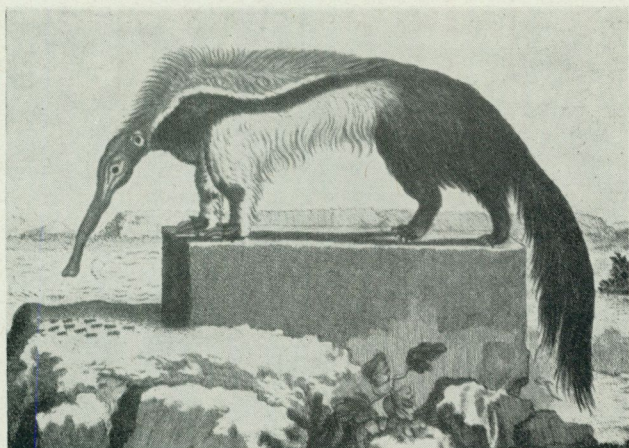
dade på samma sätt, de är ofta i rörelse och är alltid försedda med ett staffage i form av grässtrån, en buske, en klippa, en vattenyta eller en hel trädstam. Delvis kan detta vara ett direkt eller indirekt arv från Hilpert — gjutformarna graverades i regel av särskilda yrkesmän, som inte alltid stannade hos en enda tillverkare. Men framför allt torde överensstämmelsen bero på gemensamma förlagor. Förteckningen över tillverkningen vid Hilperts verkstad ger en fingervisning om var förlagorna är att söka. Hans apserie var graverad efter "Schreibers Natursystem".

Samma verk har kommit till användning som förebild till flertalet av däggdjuren bland de Kullbergiska djurfigurerna. J. C. D. Schreibers "Die Säugethiere in Abbildungen nach der Natur mit Beschreibungen" kom ut i fyra delar i Erlangen 1775—1792. Det är ett planschverk, uppställt efter Linnés system och med helsidesplanscher i färg av varje djur. Djuren är avbildade på samma sätt som tennfigurerna, de är i rörelse och försedda med ett enkelt staffage.

Jämför man bilderna med tennfigurerna finner man att formgravören i många fall följt förebilden så noga att han även i minsta detalj avbildat staffaget. Pantern, leoparden, tigern, vildkatten, myrsloken och sobeln och flera andra är exempel på detta. Bävren är avbildad exakt som på Schreibers plansch, sittande på en vattenomfluten sten, men formgravören har tillåtit sig friheten att flytta en grästuva något åt sidan samt göra tuvan något större. I övrigt är t. o. m. de enskilda grässtråna helt lika förlagan. Schakalen är helt lik planschen och är liksom i boken avbildad med ett nedlagt byte mellan klorna. Däremot är hyenan hämtad från någon helt annan förlaga, och detsamma gäller ytterligare några djur. Björnen avbildas i Schreber i en livfull, dramatisk bild som föga ägnade sig som förlaga till en fristående figur. Därför har man valt någon annan förebild för björnen.

Ibland har tecknaren eller gravören följt Schreber, men gjort smärre ändringar av staffage eller ben- och svansställning. I ett fall har han missuppfattat förebilden. "Die Unze" är inte gjord efter Schreibers bild av djuret, *Felis Uncia*, utan efter planschen som visar *Felis Onca*, jaguaren.

I fråga om skalan följer tennfigurerna samma system som Schre-

2. Myrslok ur Schrebers *Die Säugethiere in Abbildungen nach der Natur mit Beschreibungen*, 1775—1792.

3. F-märkt tennfigur på rektangulär fotplatta. Formgravören har i detalj följt det zoologiska bildverket. Däremot har den som målat figuren icke haft förlagan för ögonen.

ber. Djur av ungefär samma storlek avbildas i motsvarande skala, men de minsta djuren måste göras förhållandevis större och de största djuren mindre jämfört med de övriga figurerna.

Färgsättningen stämmer oftast dåligt med Schreber. Troligen sammanhänger det med att målningen skedde utan att förlagan fanns tillgänglig. Det är känt att tennleksakstillverkarna i stor utsträckning utnyttjade hemarbetare för målningen av figurerna.

Tillverkningen av figurerna kan således kartläggas rätt noga. Och man har också vissa möjligheter att klargöra vilka som döljer sig bakom signaturerna på fotplattorna.

F bör vara en Fleegel d. ä. i Hildesheim, som var verksam på 1820-talet och senare. Djurfigurerna visar i teckning och gravyr stor överensstämmelse med andra figurer som tillskrivits honom. Turkarna har samma brist på proportioner, med alltför litet huvud och en säckliknande kropp som en kvinnofigur som ingår i en av Fleegel signerad hönsgård.

Signaturen S. är mera dunkel. Tjockleken på figurerna gör dem ovanliga. Dessutom förekom ett stort antal tillverkare med namn på S. Möjligen är det här fråga om någon medlem av familjen Schweigger i Nürnberg.

Djurfigurerna hade säkert på sin väg från tillverkningsorten till Stockholm och Kalmar sällskap med många andra. Tennleksakerna var en massartikel och en stor exportvara. Det var säkert inte bara barnen af Kullberg som här i landet fick lära sig sin första zoologi på de tyska leksaksfabrikanternas tennfigurer.

Sedan biskopens barn vuxit upp gick figurerna i arv till den andre sonen, August, och sedan kom de att användas av hans barn och barnbarn. Givaren, som är född 1883, har berättat att hon minns djurfigurerna från sin barndom. De hölls då i så stor helgd att de togs fram endast vid särskilda tillfällen, när modern visade dem för barnen och berättade deras historia.

4. Apa ur Schrebers bildverk.

5. Även de S-signerade figurerna med oval bottenplatta återgår på Schrebers planscher. Tyvärr har fruktklasen i apans hand brutits av.

Litteratur:

- Daiken, Leslie, *Childrens' Toys Throughout the Ages*. London 1953.
Gröber, Karl, *Kinderspielzeug aus alter Zeit*. Berlin 1928.
Hampe, Theodor, *Der Zinnsoldat. Ein deutsches Spielzeug*. Berlin 1924.
Martin, Paul, *Le monde merveilleux des soldats de plomb*. Paris 1959.
Martin, Paul, *Der standhafte Zinnsoldat*. Stuttgart 1961.
Senst, Otto, *Die Metallspielwarenindustrie von Fürth und Nürnberg*. Erlangen 1901.
Schreber, Johan Christian Daniel, *Die Säugethiere in Abbildungen nach der Natur mit Beschreibungen 1—4*. Erlangen 1775—1792.
Biografiska uppslagsverk: Herdaminnen, Elgenstierna, SMK, SBL, Svenskt Konstslexikon, Nordisk Familjebok 2 uppl.

SUMMARY

From the Bishop's Nursery

There is in the Nordic Museum, besides a large collection of tin soldiers, numerous tin figures of a peaceful kind, such as gardens containing promenading ladies and gentlemen, hedges and fountains, besides out-of-door restaurants with guests taking their meals and waiters hurrying about etc. These peaceful groups mostly date back to the period prior to the production of tin soldiers in Sweden, which appears to have started in the middle of the 19th century. The figures are all undoubtedly of German manufacture. The majority of them are still packed in the oval boxes of wood shavings that are typical of the German toy factories. This German toy industry was founded by the tin-founder Johann Hilpert of Nürnberg in 1760. His technique was rapidly adopted by other manufacturers in Nürnberg and in the neighbouring town of Fürth. It is from these two towns that the majority of the Nordic Museum's collection of tin toys are derived, dating from the 18th century.

Last year the Nordic Museum received a gift comprising 108 animal figures made of tin, half of them being mammals and the rest birds, fish and a few human figures. These tin figures have belonged to Bishop Anders af Kullberg. They presumably came to his home in the 1820s, when his children were small.

The figures are for the most part flat and stand on a rectangular platter with the animal's name given in German or in German and French and, in addition, marked with the letter F. Some of them differ from the rest in being plastic and in having pointedly oval pedestals with a number and the letter S. Both the F- and the S-marked figures have had as prototype an illustrated work in four parts that had been published during the period 1775—1792 by J. C. D. Schreber: *Die Säugethiere in Abbildungen nach der Natur mit Beschreibungen*. The prototype has been followed in practically every detail. Only the colour differs considerably from that of the pictures in the illustrated work.

The signature F probably stands for Fleegel the Elder of Hildesheim, who was active in the 1820s and later. The signature S is harder to interpret, possibly it means a member of the Schweigger family in Nürnberg.